

Ш 25

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Шарапа Марина Василівна

УДК 81'28:398

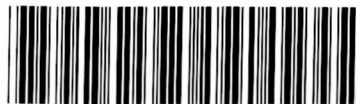
ВЕРБАЛЬНІ ТА НЕВЕРБАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ У ВЕСНЯНО-ЛІТНІХ
КАЛЕНДАРНИХ ОБРЯДАХ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ

10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

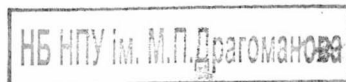
НБ НПУ

100132591

Київ – 2011

8092

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
КОНОБРОДСЬКА Валентина Лаврентіївна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка, доцент
кафедри української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
МАРТИНОВА Ганна Іванівна,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, завідувач
кафедри українського мовознавства і
прикладної лінгвістики;

кандидат філологічних наук, доцент
ЦИМБАЛ Наталія Андріївна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, завідувач
кафедри практичного мовознавства.

Захист відбудеться 18 жовтня 2011 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, за адресою 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано ¹⁶ вересня 2011р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук**

А. В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У сучасних наукових дослідженнях традиційної народної духовної культури, зокрема календарних обрядів, особливої актуальності набуває вивчення мовних та позамовних явищ у їх взаємозв'язку та взаємозумовленості. І хоча вже зібрано й накопичено значну кількість інформації про слов'янський (О. Афанасьєв, М. Костомаров, Д. Зеленін, Л. Нідерле, С. Токарев, Т. Агапкіна та ін.), східнослов'янський (І. Снегірьов, О. Терешенко, В. Пропп, В. Соколова та ін.) та український народний календар (М. Максимович, М. Маркевич, П. Чубинський, Х. Вовк, О. Воропай, В. Скуратівський, С. Килимник та ін.), але ще потребують виявлення та ґрунтовного вивчення основні смислові домінанти календарного циклу, його елементи, відображені в ньому міфологічні уявлення про картину світу та особливо – народна календарна номінація.

Невичерпним джерелом для діалектологічних та етнолінгвістичних досліджень залишається мова та культура Полісся – однієї з найбільш архаїчних слов'янських зон, яка донині зберегла чимало давніх мовних та культурних явищ. І в цьому сенсі поліський календар не залишався поза увагою дослідників. Однак усі попередні дослідження мають певні обмеження щодо мети й завдань. У деяких із них об'єктом уваги були лише окремі елементи поліських календарних обрядів (В. Камінський, С. Толстая, Л. Виноградова, Г. Плотникова, Г. Аркушин, В. Давидюк, С. Кітова, О. Ошуркевич, К. Кутельмах, Є. Єфремов, Р. Кирчів, Ю. Климець, О. Страхов та ін.); в інших – календарні обряди послужили матеріалом для етнографічного опису (П. Чубинський, К. Кутельмах, Л. Виноградова та ін.) чи лексикографічного опрацювання (С. Толстая); іноді ґрунтовні етнолінгвістичні дослідження поліського матеріалу здійснено в контексті слов'янських календарних обрядів (С. Толстая, Т. Агапкіна, Л. Виноградова, О. Терновська, Г. Шаповалова та ін.). Це зумовило необхідність системного дослідження поліського народного календаря та його номінації як семіотичної цілісності та як структурної основи всього річного обрядового циклу, зумовленого народними уявленнями про картину світу. Досягненню цієї мети сприяє застосування комплексної методології етнолінгвістичних досліджень. Саме такий підхід наявний у працях учених московської етнолінгвістичної школи М. Толстого, С. Толстої, Т. Агапкіної, Л. Виноградової, О. Терновської, А. Журавльова та ін. Системний підхід передбачає також фіксацію інформації про весняно-літні календарні обряди всього середньополіського мовно-культурного ареалу, що набуває ще й особливої актуальності за умов реально існуючої загрози втрати унікальної етнокультурної спадщини потерпілих від аварії на Чорнобильській АЕС районів Полісся.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю повних записів свідчень про середньополіські весняно-літні календарні обряди та їх номінацію, здійснених рівномірно на всьому середньополіському ареалі, необхідністю їх фіксації та всебічного комплексного вивчення весняно-літніх

обрядів Середнього Полісся – якомога повнішого системного опису номінації та етнолінгвістичного аналізу цієї частини народного календаря.

Зв'язок роботи з науковими планами і програмами. Дисертаційна робота є частиною наукового проекту “Реконструкція прастану традиційної народної духовної культури Середнього Полісся як частини загальнослов'янського мовно-культурного ландшафту” (номер державної реєстрації 0106U002739) Центру етнолінгвістичних досліджень Житомирського державного університету імені Івана Франка; пов'язана з підготовкою Етнолінгвістичного атласу Середнього Полісся.

Метою дисертації є встановлення відношення між мовною номінацією та позамовними компонентами весняно-літніх календарних обрядів у середньополіських говірках; з'ясування семантики, структури та генезису складових обрядів як цілісної системи; виявлення просторових варіантів різнопланових елементів весняно-літніх обрядів Середнього Полісся.

Для досягнення мети необхідно було виконати такі **завдання**:

- записати інформацію про весняно-літні календарні обряди в 46 населених пунктах Середнього Полісся;
- здійснити системний опис номінації складових елементів календарних обрядів весняно-літнього циклу Середнього Полісся;
- описати весняно-літню обрядову номінацію середньополіських говірок у широкому екстралінгвальному контексті, що передбачає розгляд предметно-дійового складу обрядів як невербального тексту;
- виявити й описати територіальні варіанти середньополіських весняно-літніх календарних обрядів та їх номінації, установивши відношення варіантів до інших українських та слов'янських діалектно-культурних зон.

Об'єктом дослідження є номінація та предметно-дійовий склад традиційних весняно-літніх календарних обрядів Середнього Полісся.

Предмет дослідження – встановлення різноманітних номінативно-семантичних процесів у вербальному тексті весняно-літніх календарних обрядів Середнього Полісся у взаємозв'язках і взаємозумовленості з невербальними елементами системи.

Джерелами дослідження стали записи оповідей інформаторів у 46-ти населених пунктах про весняно-літні календарні обряди Середнього Полісся, зібрані за спеціальною програмою, а також матеріали друкованих та рукописних джерел.

Для реалізації мети й поставлених завдань у дослідженні використано такі **методи**: експедиційний (зафіксовано інформацію про середньополіські весняно-літні календарні обряди за допомогою спеціально розробленого питальника, що сприяло полегшенню обробки та наукового системного опрацювання матеріалу), описовий (розглянуто номінацію середньополіських весняно-літніх календарних обрядів як тематичну групу лексики та здійснено її системний опис з погляду функціонування, структури та походження), етнолінгвістичний (дослідження обрядового тексту виконано на основі його зіставлення із лінгвістичним, також залучено етнографічний контекст),

лінгвогеографічний (скартографовано матеріал, виявлено й описано територіальні варіанти різнопланових одиниць обрядового тексту, укладено атлас середньополіських весняно-літніх календарних обрядів), які є основними при аналізі діалектно-культурного матеріалу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній на новому автентичному діалектному матеріалі підтверджено взаємозв'язок обрядової номінації з обрядовою реальністю, встановлено зумовленість та з'ясовано взаємодію вербальних і невербальних складових елементів обрядів, досліджено їх просторове варіювання. У науковий обіг уперше введено значний за обсягом мовний та етнографічний матеріал, який має особливу цінність для з'ясування українського і слов'янського глото- і культурогенезу.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає у поглибленні положень про взаємозв'язок, взаємозумовленість вербальних та невербальних планів обряду, в удосконаленні методу реконструкції елементів давніх слов'янських календарних обрядів весняно-літнього циклу та його вербальних компонентів.

Практичне значення дослідження полягає у фіксації й збереженні лінгвального, етнографічного та фольклорного матеріалу, який може бути використаний у діалектній лексикографії, слов'янській етимології, у створенні синтетичних праць з української діалектології, етнографії та фольклористики, а також у лінгво- та етнодидактиці вищої школи, у подальшій розбудові нового напрямку гуманітарних досліджень – етнолінгвістики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження висвітлено в доповідях та повідомленнях на міжнародних наукових конференціях і семінарах: XIV Міжнародній науковій конференції “Kultura duchowa i materialna euroregionu Bug” (Wola Uhruska, 2003); I, II сесіях наукової школи-семінару “Актуальні проблеми етнолінгвістики” (Житомир, 2005, 2006); III Міжнародній науково-практичній конференції “Мови і світ: дослідження та викладання” (Кіровоград, 2009); Міжнародній науковій конференції “Північноукраїнське наріччя в історії української мови” (Житомир, 2010); щорічних звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 5 публікаціях, з яких 4 опубліковано у виданнях, визначених ВАК України як фахові.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, літератури та додатків – оповідей інформаторів про весняно-літні календарні обряди та “Атласу середньополіських весняно-літніх календарних обрядів” (83 карти з коментарями). Повний обсяг дисертаційного дослідження – 477 с., додатки займають 262 с. (С. 215–477).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У “Вступі” обґрунтовано вибір теми дисертації, підкреслено її актуальність, визначено об'єкт дослідження, сформульовано мету й основні

завдання, вказано на практичне й теоретичне значення роботи, методи дослідження та подано джерельну базу.

У **першому розділі** “Традиційні календарні обряди весняно-літнього циклу як об’єкт наукового дослідження” проаналізовано стан вивчення календарної обрядовості та її номінації, зокрема весняно-літнього циклу, в україністиці; з’ясовано теоретичні засади вивчення явищ традиційної духовної культури; окреслено конкретні методи дослідження обрядової номінації; подано структуру та історичне коріння українських календарних обрядів весняно-літнього циклу.

Для реконструкції прастану слов’янської традиційної народної духовної культури науковці визначили важливе місце її поліського варіанту, зокрема середньополіської календарної обрядовості весняно-літнього циклу. Однак при значній кількості накопиченої інформації недостатньо вивченим залишається номінативний репертуар поліського народного календаря. Грунтовні етнолінгвістичні дослідження російських учених зосереджені на окремих поліських календарних святах, їх елементах або ж виконані на матеріалі, збиранням якого не був рівномірно охоплений весь середньополіський ареал.

Номінація календарних обрядів весняно-літнього циклу становить вербальний компонент обрядового тексту (системи обрядових текстів) як цілісності. Виходячи з цього, вивчати її необхідно в загальному культурному контексті. Розглядаючи обрядовий текст як послідовність дій і звернень до предметів, які мають символічний зміст та пов’язану з ними мовну послідовність, встановлюємо структуру плану вираження весняно-літньої обрядовості, представлену вербальними та невербальними різноплановими одиницями. В основі формування багатьох одиниць весняно-літнього обрядового тексту покладено серію співвідносних опозицій, які репрезентують суб’єктивне розрізнення позитивного та негативного щодо впливу на людину чи колектив: *зустріч : проводи, весна (літо) : зима, нове : старе, світле : темне, чисте : брудне, життя : смерть, небо : земля, день : ніч, радість : смуток, здоров’я : хвороба, добробут : злидні, сакральність : профанність* тощо.

У **другому розділі** “Номінація традиційних весняно-літніх календарних обрядів Середнього Полісся як тематична група лексики” на підставі змодельованої структури предметно-дійового складу українських календарних весняно-літніх обрядів розглянуто номінацію пов’язаних з ними понять у середньополіському діалектному просторі; у межах цієї тематичної групи лексики виділено такі лексико-семантичні групи: *назви часових понять; назви обрядових предметів; назви обрядових дій; назви учасників обрядових дій; назви міфічних персонажів та образів; назви просторових понять; назви процесів, станів, почуттів, уявлень, явищ* (пов’язаних з весняно-літньою календарною обрядовістю).

Значна кількість назв усіх лексико-семантичних груп виникла вторинно в обрядовому контексті: внаслідок переосмислення церковного, релігійного змісту понять, які вони виражають; ознак, якостей, властивостей, призначення, функцій культурного символу тощо. Встановлення складу й семантичної

структури назв здійснюємо з залученням їх культурної семантики, яке можливе лише за умови з'ясування обрядової ситуації, в якій перебуває денотат. Обрядовий контекст, до структури якого належить обрядова реалія, зумовлює поширення у лексиці традиційних середньополіських весняно-літніх календарних обрядів значної кількості семем, які мають по декілька репрезентантів.

Відомості про культурну семантику слова, в основі творення якої часто лежить домінантна, виокремлена народною свідомістю з-поміж інших ознака денотата, яку символізує культурний знак, використовуємо також для з'ясування походження більшості назв весняно-літніх обрядових текстів. Наприклад, назви *стрітенська свічка*, *стрічена* ~, *стрічна* ~, *стрічова* ~ має обрядовий предмет, релевантною ознакою для номінації якого є ознака приналежності до свята Стрітіння. Цей обрядовий предмет у середньополіських говірках має також такі назви: *громниця*; *громовична свічка*, *громова* ~. У цьому випадку релевантною ознакою для номінації стала апотропейчна властивість свічки, яка оберігає від грози, грому, блискавки.

Більшість назв розмежуємо за сферою функціонування, оскільки одні з них можуть належати лише до обрядової лексики, інші – до позаобрядової, водночас може відбуватися їх взаємозаміна: назви обрядової лексики переходять до позаобрядової або навпаки. На підтвердження цієї думки вказує паралельне побутування тих самих лексем у середньополіських говірках із різними функціями. Так, до семантичної структури середньополіської назви *громниця* з усіма її фонетичними варіантами входять значення, з якими ця назва зафіксована в обрядовому вжитку 'свічка, освячена на свято Стрітіння в церкві, яку використовують як оберіг від грози, грому, блискавки' та в позаобрядовому вжитку – 'гроза, грім, блискавка'.

Лексична номінація середньополіських весняно-літніх календарних обрядів виявляє неоднорідність із погляду функціонування, а саме:

1) назви предметів і дій, які належать винятково до сфери весняно-літньої обрядовості:

спеціальні обрядові: *крашанки*, *крашане яйце*, *червоне яєчко*, *красне* ~ – 'пофарбовані великодні яйця'; *волочебне*, *волочобне*, *волочобно*, *волочовне*, *волочільне*, *волочелне*, *волочелно*, *волочолне*, *волочулно*, *волочинне*; *спасеник* – 'великодні подарунки (найчастіше яйця та паска), які хрещені дарують хрещеникам або навпаки'; *кличення*, *кличальне*; *тросцьке зілля*, *тросцьке*, *тройця*; *святе зілля*, *свячене* ~ – 'сукупність рослин та трав, якими прикрашають оселі, господарські будівелі, двори на Трійцю'; *борода*, *бородка*, *бородочка*; *вінок*, *віночок*; *ветка* – 'пучок із колосків жита (пшениці), який освячують на Спаса'; *чіпляти колодку* – 'прив'язувати колодку на шию неодруженим хлопцям під час святкування Масляної'; *втопити русалку* – 'повечеряти в день проводів русалок'; *справляти деди* – 'виконувати обряд поминання померлих у п'ятницю перед Трійцею';

позаобрядові (загальноновживані): *яйце*, *яєчко* – 'пофарбовані великодні яйця'; *зелень*, *зелене*; *кльон* – 'сукупність рослин та трав, які використовують

для прикрашання осель, господарських будівель, дворів на Трійцю»; *пучечок*; *снопик* – ‘пучечок із колосків жита (пшениці), який освячують на Спаса’;

2) назви предметів, побутування яких виходить за межі обряду, але поза обрядом відповідні реалії відомі з іншими назвами: *стрітенська свічка*, *стрічена* ~, *стрічна* ~, *стрічова* ~; *громовична* ~, *громава* ~; *громниця* – ‘свічка, освячена в церкві на Стрітіння’; *страсна свічка*; *громнична* ~, *громниця*; *Чистого четверга* ~, *четвергова* ~ – ‘свічка, освячена в церкві в Страсний (Чистий) четвер’, позаобрядова назва – *свічка*; *вінок* – ‘пучечок із колосків жита (пшениці), який освячують на Спаса’, позаобрядова назва – *пучечок жита (пшениці)*; *борода*, *бородка* – ‘сніп жита, залишений після закінчення жнив, який освячують на Спаса’; позаобрядова назва – *сніп жита*;

3) загальновоживана лексика, семантичне поле якої включає й значення реальності, яка належить до сфери весняно-літньої обрядовості: *зілля*, *зелень*, *вінок*, *колодка*, *хрест*, *свічка*; *святкувати*, *гостювати*, *гуляти*, *вечеряти*, *ходити (до церкви, у гості, на могилки)*, *святити (свічку, воду, зілля, мак, жито)*, *палити (свічку, вогні)*, *виганяти (худобу, корову)*, *виходити (в поле)*, *поминати (померлих)*, *обходити поля* – ‘виконувати процесію перших обходів полів весною’, *ставити вечерю* – ‘залишати вечерю для померлих упродовж трійцьких свят’ тощо.

Виявити такі розбіжності в називанні обрядової реалії можливо лише за допомогою залучення свідчень про специфіку її обрядового призначення. Серед шляхів творення обрядової номінації виділяємо такі: обрядова назва може бути семантичним дериватом від позаобрядової (*громниця*, *колодка*, *хрест*, *страсть*, *вінок*, *борода*) або навпаки (*купало*: обрядове вогнище – вогнище); обрядові назви можуть переходити з однієї лексико-семантичної групи в іншу (назва часового поняття – назва обрядового предмета: *Громниця*, *Колодка*, *Паска*, *Купало*, *Трійця*; назва обрядової дії – назва обрядового предмета: *битки*; назва міфічного персонажа – назва часового поняття: *русалка*).

У середньополіських весняно-літніх обрядових текстах наявні різні типи номінації: лексична, представлена різними частинами мови в різних формах, та пропозитивна, представлена словосполученнями різних структурних типів (атрибутивними, предикативно-об’єктивними, адвербіальними).

Лексична номінація представлена такими частинами мови: 1) іменники чоловічого роду однини в називному відмінку: *Вербич*, *Великдень*, *Юрій*, *Маковей (Маковії)*, *Спас*; *хрест*, *хрестик*, *спасеник*, *кльон*, *вінок*, *пучечок*, *снопик*; 2) іменники чоловічого роду однини в родовому відмінку: *Юрія*, *Маковея*, *Спаса*; 3) іменники жіночого роду однини в називному відмінку: *Масляниця*, *Паска*, *Радовниця*, *Трійця*, *Русалка*; *колодка*, *свічка*, *громниця*, *верба*, *паска*, *крашанка*, *зелень*, *троїця*, *борода*; 4) іменники середнього роду однини в називному відмінку: *Стрітіння (Стрічення)*, *Благовіщення*, *Хрестя*, *Середохрестя*, *Середопістя*, *Страстя*; *яйце*, *кличення*, *зілля*, *вільце*, *опудало*; 5) іменники чоловічого або середнього роду однини в називному чи родовому відмінку: *Купайло (Купало)*, *Купайла (Купала)*; 6) іменники у формі множини: *Сорокіни*, *Страстики*, *Страсті*, *Хресци*, *Проводи*, *Радовниці*, *Гробниці*, *Розирі*,

Деди; хрести (хрестики), пироги (пирожки), пампушки (пампушечки); 7) субстантивовані прикметники: Масляна, Великодне, Макове; троїцьке, зелене, клечальне.

Пропозитивна номінація середньополіських весняно-літніх календарних обрядів представлена словосполученнями різних структурних типів: 1) атрибутивні словосполучення: назви часових понять на позначення календарних дат *Масляний тиждень; Хресний ~, Середохресний ~, Хрестопоклонний ~; Вербний ~; Страсний ~, Білий ~, Чистий ~; Клечаний ~, Тросцький ~, Кленовий ~, Зелений ~, Русальний ~, Поминальний ~, Проводний ~; Хресна середа, Середохресна ~, Хрестопоклонна ~; Страсний четвер, Чистий ~; Навський Великдень; Іван Купальний, Купальний день; Тросцька субота, Поминальна ~, Дідова ~, Родительська ~, Клечана ~, Кленова ~, Зелена ~; Зелені свята, Зелена Трійця, Свята Трійця; Тросиніе деди; Русалчин день, Русальні Проводи;* назви обрядових предметів *громнична свічка, громова ~, стрітенська ~, стрічена ~, стрічова ~, стрічна ~; страсна ~, четвергова ~, Чистого четверга ~; тросцьке зілля, свячене ~, святе ~ тощо;* 2) предикативно-об'єктні словосполучення: назви обрядових дій *чіпляти колодку; обходити поля; ставити вечерю; грати (гуляти) у битки; робити хреста (хрести, хрестики), ставити ~, коптити ~, малювати ~, писати ~, випалювати ~, попалити ~; бити вербою; вмиватися крашанками; втопити русалку; справляти деди;* 3) адвербіальні словосполучення: назви обрядових дій *ходити христувати; ходити у жито; качатися по житю (по пшеници), ~ у житі, ~ на житі; гуляти по житю.*

До складу номінації весняно-літніх календарних обрядів належать суб'єктно-предикативні конструкції: *сонце грас, ~ міняється, ~ переливається, ~ купається, ~ красується, ~ мерехтить; золото горить, ~ пересушується, ~ сушиться; русалки розбігаються; жито красується; діжа говіє.*

Одним із прийомів організації міфопоетичного та ритуально-магічного тексту є народна етимологія, яка може мотивувати або породжувати як вербальні, так і невербальні одиниці обрядового тексту (окремо або у взаємозв'язку). Так, поряд із назвою церковного походження *Трійця (Троїця)* в середньополіських говірках на позначення цього свята поширена також двокомпонентна атрибутивна назва *Зелені Свята* (рідко *Зелена Трійця*), в основі постання якої лежить міфологічний мотив вшанування природи в період її найбільшого розквіту, сприймання рослинисті як символу життєдайної сили природи. Відомо, що основна обрядова дія цього свята – прикрашання будівель, господарських приміщень та дворів різноманітними травами (зіллям) та гілками дерев. Отже, вербальна одиниця обрядових текстів *Зелені свята* вступає у відношення синонімії з невербальними одиницями реалемного плану (*гілки, трави, зелень*) та одиницями акціонального плану (*прикрашання зеленню*).

У третьому розділі “Відношення вербального та невербального компонентів у традиційних весняно-літніх календарних обрядах Середнього Полісся” обрядовий комплекс весняно-літнього календарного циклу досліджено як семіотичну цілісність, єдиний культурний текст. Розгляда

обрядової номінації в культурно-міфологічному контексті уможливило глибше розуміння номінативних і семантичних процесів, розширює мотиваційні можливості дослідження. Як типові виділено такі теми плану змісту: *природи, плодючості, очищення, життя та смерті, шлюбу, добробуту* та конкретніші культурно-міфологічні мотиви: *вогню, води, рослинності, долі, померлих предків, життєвої вдачі, здоров'я, врожаю*, які сформували різнопланові вербальні та невербальні одиниці, що вибудовують весняно-літній обрядовий текст.

У межах однієї теми як однопланові, так і різнопланові одиниці можуть перебувати у відношеннях синонімії, своєрідність якої полягає в тому, що в основі їх виникнення лежить той самий міфологічний мотив, вони виконують ту саму обрядову символічну функцію. Так, у більшості обстежених населених пунктів магічну властивість оберігати від грози, грому, блискавки або припиняти їх приписують *свічки, освяченій на Стрітєння*, рідше для цього використовують *свічку, освячену в Чистий четвер*. Схожі за семантикою функції виконують також *вербова гілка, освячена на Вербну неділю; ніж, освячений на Великдень; троїцька зелень; вінок, освячений на Спаса; соснина (новорічна сосна)*. Поряд із обрядовими предметами апотропейчні функції можуть виконувати предмети позаобрядового вжитку, наприклад, *лопата, якою виймають хліб з печі*. За спільною семантичною ознакою приналежності до оберегів від грози, грому, блискавки всі ці предмети виступають синонімічними одиницями реалемного плану змісту обрядового тексту. Ці одиниці реалемного плану перебувають у відношеннях синонімії з такими синонімічними в межах акціонального плану одиницями: *запалювати свічки в хаті під час грози; виносити (викидати) обрядові предмети надвір (рідше – в поле); установлювати обрядові предмети на вікні; спалювати обрядові предмети; складати з обрядових предметів символічний хрест; робити свічкою, вербовою гілкою хрест у повітрі; хрестити вікна ножем – ‘обрядові дії, спрямовані на припинення природної стихії’*. А постання однопланових одиниць, які виконують різні обрядові функції, часто набуті вторинно в процесі переосмислення та залучення в обрядовий контекст реалій побутового вжитку, сприяє багатоаспектності сприйняття обрядових символів. Так, *свічку, освячену на Стрітєння*, використовують як оберіг від грози, грому, блискавки; тримають в оселі як оберіг від негативного впливу (від пристріту, від погані людини); дають у руки вмираючому для полегшення агонії; кладуть у труну покійнику; використовують під час ворожінь; зустрічають з цією свічкою гостей тощо.

У четвертому розділі “*Просторова варіантність різнопланових елементів традиційних весняно-літніх календарних обрядів Середнього Полісся*” виявлено сталі та варіантні ознаки, окреслено територіальні варіанти середньополіських весняно-літніх обрядів та їх номінацій. Дослідження просторового варіювання здійснено на підставі авторського картографування матеріалу з 46 населених пунктів Середнього Полісся, яким значно розширено емпіричну базу сучасної української діалектології та етнолінгвістики.

Найпоширеніше у всьому середньополіському ареалі поширені назви часових понять на позначення календарних дат, як-от: *Стрітєння, Сорок святих, Благовіщення, Вербний тиждень, Білий тиждень, Чистий четвер, Великдень, Юрія, Трійця, Івана Купала (Купайла), Спаса (Спас)*. Локальні розбіжності спостерігаємо в назвах часових понять на позначення календарних дат, що виникли внаслідок переосмислення міфологічних уявлень у народній свідомості та не співвіднесені з церковним календарем: *Русальний тиждень* – ‘тиждень після свята Трійці’; *Навський (Наський) Великдень* – ‘четвер на першому після Великодня тижні’; *Хрестя (Хресці)* – ‘четвертий тиждень Великого посту’; *Масляна (Масляниця)* – ‘тиждень перед Великим постом’; *Купала (Купайла), Купало (Купайло)* – ‘свято Іоана Хрестителя’.

Значна частина весняно-літньої обрядової лексики поширена в більшій чи меншій кількості локусів, мікрозон. Мікроареали утворюють, зокрема, такі назви часових понять на позначення календарних дат: *Хрестя* – ‘середа на четвертому тижні Великого посту’; *Поминальний тиждень, Проводний* ~ – ‘наступний після Великоднього тиждень’; *Радонниця, Проводи* – ‘понеділок або вівторок на наступному після Великоднього поминальному тижні’; *Тросцький тиждень, Клечений* ~ – ‘тиждень перед святом Трійці’; *Клечена субота, Кленова* ~, *Зелена* ~, *Поминальна* ~, *Родительська* ~, *Тросцька* ~ – ‘субота перед святом Трійці’; *Розирі, Проводи русалок* – ‘день, коли зникають русалки’. Серед назв обрядових предметів, мікроареали поширення мають: *волочєбне (волочобне, волочобно, волочовне), волочілне (волочєлне, волочєлно, волочолне)* – ‘великодні подарунки’; *зілля (зіллячко), клечення, трійця, зелене, зелень* – ‘сукупність рослин і трав, якими прикрашають оселі, господарські будівлі, двори на Трійцю’; *купайло, вільце* – ‘гілка, яку використовують у купальських обрядах’; *пучечок, ветка, борода, бородка, бородочка* – ‘пучечок із колосків жита (пшениці), який освячують на Спаса’. Серед назв обрядових дій мікроареали утворюють такі назви: *грати у битки, гуляти* ~ – ‘вибивати крашанки на Великдень для перевірки на міцність’. Локально обмеженими мікроареалами є назви, що належать до лексико-семантичної групи назв процесів, станів, почуттів, уявлень, явищ: *сонце переливається, ~ міняється* – ‘стан, у якому, за народними уявленнями, перебуває сонце на свята (Великдень, Благовіщення, Івана Купала, Чистий четвер)’.

У одному або двох (часто віддалених) населених пунктах Середнього Полісся поширені такі назви часових понять на позначення календарних дат: *Хрестопоклонна середа, Середохресна* ~, *Переппавна* ~ – ‘середа четвертого тижня Великого посту’; *Святий Юрій-Григорій* – ‘свято Юрія’; *Кленовий тиждень* – ‘тиждень перед святом Трійці’; *Русальниця, Розольний тиждень* – ‘тиждень після свята Трійці’; *Івана Купального, Копалний Іван, Купальний день* – ‘свято Іоана Хрестителя’; обрядових предметів: *гостинці* – ‘великодні подарунки’; *кльон, клечальне, трєчне зілля* – ‘сукупність рослин та трав, якими прикрашають оселі, господарські будівлі, двори на Трійцю’; *вербове вільце* – ‘гілка, яку використовують у купальських обрядах’; *снопик* – ‘пучечок із колосків жита (пшениці), який освячують на Спаса’; обрядових дій: *гуляти по посівах* – ‘качатися по житу’.

Серед позамовних явищ, поширених майже на всій території Середнього Полісся (іноді з незначними ареальними лакунами), відомі явища ритуального використання обрядових предметів: *стрітенської свічки як оберега від грози, грому, блискавки; страсної свічки для випалювання хрестиків у хаті; вербової гілки як оберега для худоби, хатнього оберега, оберега від грози, грому блискавки; вербової гілки для биття один одного з побажаннями здоров'я, багатства, добра; освяченої великодньої крашанки для вживання в їжу першою; обрядові дії: випікання обрядового печива на Сорок святих; миття та купання, прибирання оселі та садиби в Чистий четвер; запалювання вогнищ на Івана Купала; повір'я: про місце перебування русалок у житі; про те, що русалки лоскочуть людей* тощо.

Значно більша кількість позамовних явищ є локально обмеженими. Поширені у вигляді мікроареалів такі звичаї: *використовувати свічки, освячені на Стрітення, як обереги від пристрїту та від хвороби; давати освячену великодню сіль худобі; використовувати шкаралупки від освячених яєць для забезпечення врожаю; ходити, бігати по росі на Юрія, щоб ноги не боліли* тощо.

Поширені майже на всій середньополіській території культурні явища можуть мати архаїчну основу. Така локалізація вказує на їх послідовну збереженість у часі та просторі, а порушення ареалів іншими варіантами споріднених явищ підтверджує, що їхній розвиток відбувся завдяки нашаровуванню спільних за змістом та різних за часовими характеристиками обрядових явищ, а не завдяки взаємозаміні старих явищ новими; наявність ареальних лакун може вказувати на те, що відомості про культурне явище сконцентровані в інших різнопланових одиницях обрядового тексту. Але значне поширення певних елементів обряду не завжди є свідченням архаїчності, як і вузьколокальні чи малопоширені явища не завжди є інноваційними, оскільки різні територіальні варіанти могли зберегти різні засоби вираження, репрезентації певної теми плану змісту календарної обрядовості, зокрема весняно-літньої.

Дослідження вербальних та невербальних компонентів весняно-літніх календарних обрядів Середнього Полісся дає підстави для таких **висновків**:

Для вирішення актуальних проблем у сфері вивчення весняно-літньої календарної обрядовості як важливого складника традиційної народної духовної культури необхідним є формування корпусу свідчень про це культурне явище, поповненню якого сприяє системне накопичення інформації про середньополіські календарні обряди весняно-літнього циклу. Виконання цього завдання розширює можливості встановлення принципів та моделей міфологічної мотивації, що лежать в основі номінації обрядової реальності, ритуальних дій, обрядових персонажів тощо; виявлення паралелей середньополіської номінації весняно-літніх календарних обрядів та їх невербальних елементів у інших діалектно-культурних зонах.

Дослідження витоків формування народного календаря підтверджують те, що розвиток явищ традиційної духовної культури відбувається нерівномірно, більшість елементів не зникають, а змінюються в процесі

нашарування, взаємозаміни, переходу в інші сфери побутування. Тому обрядовий текст необхідно розглядати в цілісності всіх його компонентів, а також у зв'язку обрядовості весняно-літнього циклу з іншими календарними циклами та іншими обрядовими сферами.

З'ясуванню відношення між вербальними та невербальними одиницями обрядового тексту як основному аспекту дослідження сприяє встановлення лінійної структури (на основі сюжетного набору обрядів) та структури плану вираження (предметно-дійового складу та номінації) цього тексту.

Вивчення середньополіських весняно-літніх календарних обрядів здійснено на основі різнобічного опису номінації, що базується на наукових засадах етнолінгвістичного напрямку та включає, зокрема, і лексичний аналіз. Номінація календарних обрядів весняно-літнього циклу досить розгалужена, складається з окремих лексико-семантичних груп назв, виявляє територіальні варіанти (як лексичні, так і фонетичні та словотвірні), а також побутування синонімічних назв у межах однієї говірки та в різних говірках. У лексиці традиційних середньополіських весняно-літніх календарних обрядів виявлено значну кількість семем, які мають по декілька репрезентантів, що зумовлено залученням денотата до обрядової сфери. Семантика ж слова, яке позначає культурний знак, ґрунтується на домінантній ознаці цього знака.

Неоднаковий характер мовних та культурних знаків, широке застосування в культурному тексті не лише спеціальних обрядових символів та обрядових назв на їх позначення, але й побутових предметів та загальноповживаних мовних одиниць зумовлює неоднорідність номінації середньополіської весняно-літньої обрядовості з погляду функціонування. Так, винятково обрядові поняття можуть бути представлені в середньополіському обрядовому тексті спеціальними обрядовими та позаобрядовими (загальноповживаними) назвами; у складі досліджуваної обрядовості наявні реалії, які, крім ритуального, мають також побутове призначення, що відбито на їхніх назвах, які різняться в межах їх застосування; в обрядовому тексті зафіксовано також значну кількість позаобрядових понять, на позначення яких вжито загальноповживану лексику.

Основу номінації середньополіських весняно-літніх календарних обрядів становить споконвічно українська лексика (особливо праслов'янський шар лексики), із поодинокими запозиченнями з грецької, латинської мов. Значна кількість вербальних та невербальних одиниць досліджуваного обрядового тексту подала на основі міфологічних уявлень носіїв мови про весняно-літні календарні обряди.

Дослідження номінації традиційних весняно-літніх календарних обрядів Середнього Полісся як компонента цілісної системи у комплексі з невербальними одиницями обрядового тексту сприяло виділенню ряду основних тем плану змісту та конкретніших культурно-міфологічних мотивів. У середньополіському весняно-літньому обрядовому тексті виявлено явище своєрідної синонімії: як однопланові, так і різнопланові одиниці в межах однієї теми плану змісту можуть мати семантичну спільність, однакові символічні значення й ритуальні функції, оскільки їх постання зумовлене одним

міфологічним мотивом; встановлено співвідносне з багатозначністю слова явище багатоаспектності одного символу, який залучений до різних обрядових контекстів з різними якостями та властивостями.

Установленню ареальних зв'язків та розбіжностей між вербальними та невербальними компонентами, виявленню в їх складі залишків давніх уявлень про культурні явища, які лежать в основі формування картини світу, більш поглибленому дослідженню середньополіського весняно-літнього обрядового тексту як семантичної цілності сприяло використання етнолінгвогеографічного методу.

Картографування номінації середньополіських весняно-літніх обрядів засвідчує наявність загальних середньополіських явищ. Серед номінативних одиниць, послідовно поширених у всьому середньополіському ареалі, найбільше назв часових понять на позначення календарних дат. Локальні розбіжності спостерігаємо в назвах часових понять, які позначають календарні дати, що виникли внаслідок переосмислення міфологічних уявлень у народній свідомості та не співвіднесені з церковним календарем. Значна частина весняно-літньої обрядової лексики поширена в більшій чи меншій кількості локусів, мікрозон. У середньополіському обрядовому тексті зафіксовано також назви, поширені в одному або двох (часто віддалених) населених пунктах.

Більшість позамовних явищ, відомих на всій території Середнього Полісся, зафіксовано у сфері ритуального використання обрядових предметів. Поширені майже на всій території Середнього Полісся зі значними лакунами ареали деяких звичаїв можуть бути порушені мікроареалами інших обрядових дій, віднесених до однієї календарної дати. Значна кількість культурних явищ мають просторову варіативність, утворюють мікроареали, а також мають ознаки розірваності, розмитості, руйнування цілності.

За результатами етнолінгвогеографічного дослідження середньополіської весняно-літньої обрядовості, завдяки її зіставленню з обрядовістю інших діалектно-культурних зон, з'ясовано, що вона становить єдність часткових, окремих діалектних середньополіських та загальних поліських, українських, східнослов'янських, слов'янських рис. Спільні й відмінні (варіативні) ланки обрядовості в різному співвідношенні побутують у локальних традиціях і виявляються як у предметно-дійовому складі обряду, так і в його номінації.

Мовні та позамовні явища середньополіської весняно-літньої календарної обрядовості розглядаємо як компоненти єдиної семіотичної цілності, які формуються на основі спільної міфологічної мотивації, оскільки є засобами вираження плану змісту, реальним втіленням міфологічних уявлень.

Сучасні просторові варіанти можуть відбивати давню просторову варіативність; утворюватися внаслідок розпаду певної цілності при збереженні однією локальною традицією актуальності лише деяких компонентів; формуватися в результаті нашарування нових компонентів на більш давні. Сталі ознаки середньополіської весняно-літньої обрядовості

можуть бути покладені в основу вироблення її інваріантної моделі та в основу відновлення праформи слов'янської календарної обрядовості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Шарапа М. В. Фрагменти поліського традиційного календаря: літній цикл / М. В. Шарапа // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир : вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – № 16. – С. 70–76.
2. Шарапа М. В. Поліський обрядовий комплекс Зелених свят та його номінація / М. В. Шарапа // Етнолінгвістичні студії. 1. – Житомир : Полісся, 2007. – С. 133–143.
3. Шарапа М. В. Семантика та номінація антропоморфної фігури й дерева в середньополіській купальській обрядовості / М. В. Шарапа // Наукові записки. – Випуск 81(4). – Серія : Філологічні науки (мовознавство) : У 4 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 73–78.
4. Шарапа М. В. Назви обрядових предметів як лексико-семантична група номінації традиційних весняно-літніх календарних обрядів Середнього Полісся / М. В. Шарапа // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир : вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – № 22 (II том). – С. 381–391.
5. Шарапа М. В. “Культурна семантика” у семантичній структурі обрядових назв (на матеріалі деяких середньополіських назв весняної обрядовості) / М. В. Шарапа // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія. Збірник наукових праць. – Вінниця : ТОВ “Планер”, 2010. – Вип. 12. – С. 121–126.

АНОТАЦІЇ

Шарапа М. В. Вербальні та невербальні компоненти у весняно-літніх календарних обрядах Середнього Полісся. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2011.

У дисертації досліджено середньополіську весняно-літню календарну обрядовість як цілісний культурний текст, до складу якого входять взаємопов'язані вербальні та невербальні компоненти, виявлено витoki їх формування та встановлено структуру плану вираження. Здійснено опис весняно-літньої обрядової номінації середньополіських говірок у широкому екстралінгвальному контексті та її лінгвістичний аналіз. Встановлено семантичну структуру, шляхи творення назв, розкрито особливості їх функціонування. Зроблено спробу з'ясування мотивів номінації з використанням культурної семантики слів. Виділено теми плану змісту та культурно-міфологічні мотиви, які формують обрядовий текст. Здійснено

етнолінгвістичне картографування й опис просторових варіантів номінації та культурних явищ середньополіської весняно-літньої календарної обрядовості.

Ключові слова: середньополіські говірки, обрядовий текст, номінація, культурна семантика слова, вербальні та невербальні одиниці обрядового тексту, етнолінгвістичне картографування.

Шарапа М. В. Вербальные и невербальные компоненты в весенне-летних календарных обрядах Среднего Полесья. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2011.

В диссертации исследована среднепопеская весенне-летняя календарная обрядность как целостный культурный текст, в состав которого входят взаимосвязанные вербальные и невербальные компоненты, выявлены истоки их формирования, очерчены теоретические основы изучения явлений традиционной духовной культуры, указаны конкретные методы исследования обрядовой номинации и результаты их использования в работе, установлена структура плана проявления обрядовых единиц. Осуществлено описание весенне-летней обрядовой номинации среднепопеских говоров в широком экстралингвистическом контексте и ее лингвистический анализ. Рассмотрена номинация традиционных весенне-летних календарных обрядов Среднего Полесья как тематическая группа лексики, в рамках которой выделены такие лексико-семантические группы: названия временных понятий, названия обрядовых предметов, названия обрядовых действий, названия мифических персонажей и образов, названия пространственных понятий, названия процессов, состояний, чувств, представлений, явлений.

Исследования семантической структуры номинативных единиц, мотивов их номинации проведено с помощью определения культурной семантики слов. Выяснено, что значительное количество вербальных и невербальных единиц обрядовых текстов возникли на основе мифологических представлений носителей языка про весенне-летние календарные обряды.

Раскрыты особенности функционирования среднепопеской весенне-летней календарной лексики, которая представляет собой: 1) названия предметов и действий, относящихся исключительно к сфере весенне-летней обрядности: специальные обрядовые и внеобрядовые (общеупотребительные) названия; 2) названия предметов, существование которых выходит за рамки обряда, но вне обряда соответствующие реалии известны с другими названиями; 3) общеупотребительная лексика, семантическое поле которой состоит также из значения реальности весенне-летней обрядности. Установлены причины возникновения обрядовой номинации: обрядовое название становится семантическим дериватом от внеобрядового или наоборот; переходит из одной лексико-семантической группы в другую. В исследованных обрядовых текстах выявлены такие типы номинации: лексическая, представленная разными частями речи в разных

формах, пропозитивная, представленная словосочетаниями разных структурных типов (атрибутивными, предикативно-объектными, адвербиальными).

Рассмотрены отношения вербальных и невербальных компонентов при помощи определения тем плана содержания: природы, оплодотворения, очищения, жизни и смерти, брака, благополучия и более конкретных культурно-мифологических мотивов: огня, воды, растительности, судьбы, умерших предков, жизненной удачи, здоровья, урожая, которые лежат в основе формирования культурного текста; также выявлены в его составе давние архаические черты явлений традиционной духовной славянской культуры. В обрядовых текстах установлены отношения своеобразной синонимии между одноплановыми и разноплановыми единицами одной темы плана содержания, многоаспектности обрядовых символов с разными функциями, часто возникающими вторично в процессе переосмысления в народном представлении особенностей реалий повседневного использования.

Осуществлено этнолингвистическое картографирование (создан “Атлас весенне-летних календарных обрядов Среднего Полесья”) и описание пространственных вариантов вербальных и невербальных компонентов среднепопесской весенне-летней календарной обрядности. На основании картографирования номинации среднепопесских весенне-летних обрядов выделены общие среднепопесские явления. Среди номинативных единиц, последовательно распространенных во всем среднепопесском ареале, больше всего названий временных понятий, обозначающих календарные даты. Хотя те названия, которые возникли вследствие переосмысления мифологических представлений в народном сознании и не соотнесены с церковным календарем, часто имеют локальные несоответствия. Значительная часть весенне-летней обрядовой лексики распространена в большем или меньшем количестве локусов, микрзон. В среднепопесском обрядовом тексте зафиксированы также названия, распространенные в одном или двух (часто отдаленных) населенных пунктах.

Разноплановые единицы среднепопесской весенне-летней обрядности с помощью этнолингвогеографического метода сопоставлены с единицами диалектно-культурных зон, в результате чего установлено, что они представляют собой единство отдельных диалектных среднепопесских и общих попесских, украинских, восточнославянских, славянских черт.

В научный обиход вводится новый эмпирический материал, который может быть использован при составлении диалектических и этнолингвистических словарей.

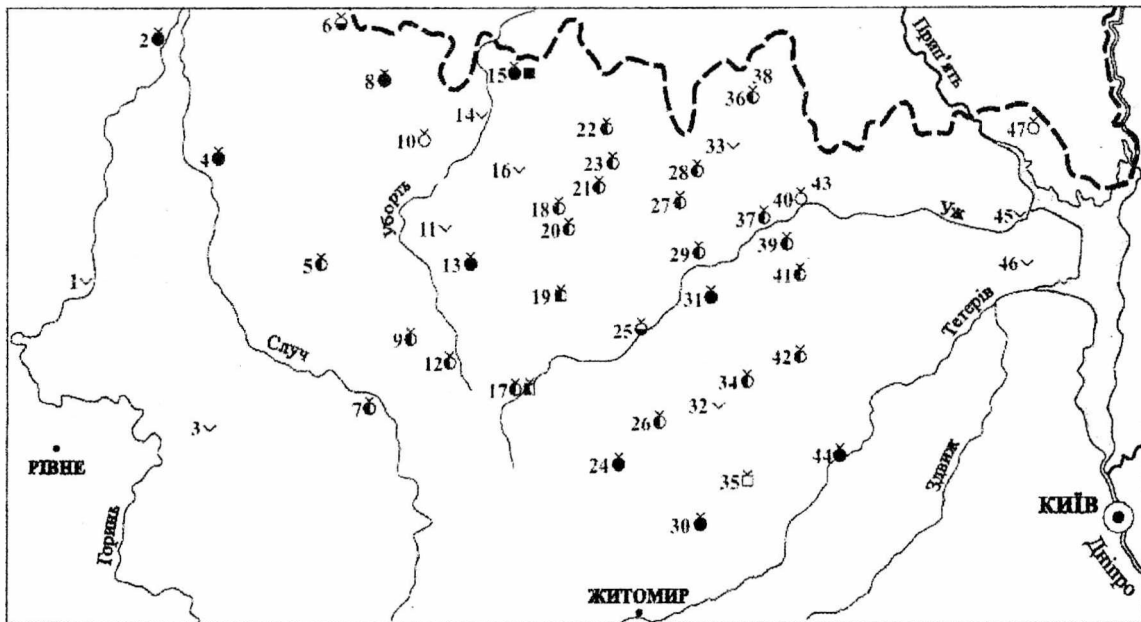
Ключевые слова: среднепопесские говоры, обрядовый текст, номинация, культурная семантика слова, вербальные и невербальные единицы обрядового текста, этнолингвистическое картографирование.

Sharapa M. V. Verbal and non-verbal components in spring-summer calendar traditions of Serednyo-Polissya. – Manuscript.

The dissertation to achieve the scientific level of Candidate of Philology Specialization 10.02.01 – Ukrainian Language. – National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. – Kyiv, 2011.

The dissertation researched Serednyo-Polissya spring-summer, calendar customs as inseparable cultural text, comprising verbal and non-verbal components; the sources of its formation and; the plan of its expression have been established. The description of spring-summer customs Serednyo-Polissya sayings in the wide extralinguistic context and its linguistic analyses have been provided. Semantic structure, name creating, peculiarities of their functioning have been established. An attempt has been made to understand the motive of nomination cum the usage of cultural words semantics. Relationship of verbal and non-verbal components has been established with the help of emphasizing the topics of the context and its concrete cultural-mythological motives, and also ancient archaic features to formulate traditional spiritual Slavonic culture. Ethnolingvistical cartography and description of variants of verbal and non-verbal components of Serednyo-Polissya spring-summer calendar customs have been made.

Key words: Serednyo-Polissya sayings, customary text, nomination, word cultural semantics, verbal and non-verbal units of customary text, Ethnolingvistical cartography.

Картохема № 2. Назва свічки, освяченої на Стріченя

● - стріченська (стріченська) свічка	■ - громнища
⊗ - стрічена -	⊠ - громава -
⊖ - стрічна -	▤ - громовища -
⊖ - стрічова -	▽ - свічка (свічечка)